

Said Halim Paşa (1864-1921)

Sadrizam ve fikir adamı.

Prens Mehmed Said Halim Paşa, 19 Şubat 1864'te Kahire'de dünyaya geldi. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu olup babası Şûrâ-yı Devlet üyesi Mehmed Abdülhalim Paşa, annesi Vicdan Hanım'dır. Dedeleri Anadolu'dan Kavala'ya göç etmiş olan bir Türk ailesidir. Ailesiyle birlikte 1870'te İstanbul'a yerleşti. İlköğrenimini özel hocalardan yaptı. Küçük yaşta Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce öğrendi. Üniversite tahsilini İsviçre'de siyasî ilimler alanında tamamladı. II. Abdülhamid tarafından kendisine sivil paşalık rütbesi verilerek 21 Mayıs 1888'de Şûrâ-yı Devlet üyeliğine tayin edildi. Görevindeki başarısından dolayı kısa zamanda Rumeli beylerbeyliği pâyesine yükseltildi (22 Eylül 1900). Böylece sarayın ve padişahın gözde adamı oldu. Ancak onu çekemeyenler, Yeniköy'deki yalısında zararlı evrak, ayrıca silâh bulundurduğu gerekçesiyle saraya jurnal ettiler. Bu olaydan sonra Şûrâ-yı Devlet'teki göreviyle ilgisini azaltıp kendi adıyla anılan yalısına çekildi. Bir taraftan kitap okumakla, içtimâî ve tarihî incelemelerle, diğer taraftan eski eserleri toplamakla meşgul oldu. Sanat değeri olan eserleri ölünceye kadar toplamaya devam etti. Bu yalıda ilim ve siyaset adamları ile edebiyatçılar bir araya gelerek sohbet ederlerdi. Sohbet toplantılarına Mehmed Akif, İbnülemin Mahmud Kemal, Neyzen Tevfik, Dr. Necmettin Arif ve Celalettin Arif gibi mümtaz şahsiyetler katılırdı. Paşa, musikiye de âşinâ olup, eski güzel eserlere fazlası ile değer verirdi. Musikî ile ilgili kıymetli eserleri toplayabilmek için haddinden fazla fedakârlık gösterirdi. Meşhur üstatlara, himâyesini ve yardımını eksik etmezdi. Dönemin büyük musiki üstatları Said Halim Paşa Yalısı'nda musiki ziyafetleri verirlerdi. Said Halim Paşa Yalısı, "Türkiye'nin ve Türk musikisinin bir akademisi idi". Bunun yanında Said Halim Paşa Boğaziçi mehtap sefalarını da ihya ederdi.

Said Halim Paşa

Said Halim Paşa, "rahat durmadığı" (Jön Türklerle ilişkisi olduğu) gerekçesiyle 7 Aralık 1905 tarihinde yayınlanan irade-i seniyye ile İstanbul'dan ayrılarak Mısır'da ikamet etmesi emredildi. Paşa, 1905 yılının Aralık ayının sonlarında yurt dışına çıktı. İngiliz ve Fransız elçilerinin kendi himayelerinde ülkeyi terk etme tekliflerini reddetti. Kardeşi Abbas Halim Paşa ile birlikte önce Mısır'a, ardından Avrupa'ya gidip Jön Türklerle doğrudan ilişki kurdu, onlara maddî ve fikrî destek verdi. 1906'da Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti'nin müfettişliğine getirildi. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra diğer İttihatçılar'la birlikte İstanbul'a döndü. Şûrâ-yı Devlet'teki görevi yurt dışına çıkarılmış olmasına rağmen devam etmişti, fakat 3 Eylül 1908'de Şûrâ-yı Devlet'te yapılan tensîkatta kadro dışı bırakıldı. Aynı yıl belediye seçimlerinde İttihat ve Terakkî Fırkası listesinden Yeniköy Belediye Dairesi başkanı seçildi. Ardından İstanbul Belediye Genel Meclisi ikinci başkanlığına getirildi. 14 Aralık 1908'de II. Abdülhamid tarafından Âyan Meclisi üyeliğine tayin edildi. Bu sırada Cem'iyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye'nin (Dârüşşafaka) idare meclisi üyeliğine seçildi. Padişah'ın izniyle Âyan Meclisi üyeliğinden ayrılarak, bir yılı aşkın süre Paris'te "İslâmcılık" tezi üzerine incelemelerde bulundu. Ünlü sosyolog Gustave Le Bon'le bu sırada görüştüğü düşünülmektedir.

Said Halim Paşa, Mart 1909'da Türkiye Merkez Bankası yönetim kurulu üyeliğine tayin edildi Aynı yıl Selanik'te yapılan İttihat ve Terakki Kongresi'ne âyân üyesi sıfatıyla katıldı. 1912'de Meclis'in feshedilmesinden hemen sonra kurulan Said Paşa kabinesine Şûrâ-yı Devlet reisi olarak girdi. Trablusgarb Harbi dolayısıyla İtalyan hükümeti ile sulh müzakerelerinde bulunmak üzere hükümet tarafından Lozan'a gönderildi (3 Temmuz 1912). 17 Temmuz'da Said Paşa hükümetinin görevden çekilmesiyle yeni hükümeti kuran Gazi Ahmed Muhtar Paşa görevini yenilemeyince görüşmeleri yarıda keserek yurda dönmek zorunda kaldı. Aynı yıl İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel sekreterliğine seçildi. Babiâlî Baskını'nın ardından kurulan Mahmud Şevket Paşa kabinesine 15 bin kuruş maaşla Şûrâ-yı Devlet reisi olarak girdi (25 Ocak 1913) ve iki gün sonra da Hariciye Nazırlığı'na tayin edildi.

Said Halim Paşa 31 Ocak 1913'te kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kurucularındandır. İhtiyat-ı Milli adlı bir hayat sigortası şirketinin idare heyeti başkanlığını yaptı. 1913'te Cemiyet'i Tedrisiye-i İslamiye'nin başkanlığına seçildi. Yerli malının üretimi ve tüketimi amacıyla kurulan İstihlak-ı Milli Cemiyeti'nin üyesi oldu. Mahmud Şevket Paşa 11 Haziran 1913'te öldürülünce Said Halim Paşa'ya 16 Haziran 1913 tarihinde vezirlik rütbesi verilerek sadaret kaymakamlığına, ertesi gün de sadrazamlık makamına getirildi, Hariciye Nazırlığını da üzerine alarak hükümeti kurdu.

Said Halim Paşa, sadrazamlığı döneminde özellikle Edirne'nin geri alınmasında ve Adalar meselesinde büyük hassasiyet gösterdi. Edirne'nin geri alınmasıyla ilgili çalışmalarından dolayı padişah tarafından kendisine Murassa' İmtiyaz nişanı verildi. 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile ittifak antlaşması onun yalısında yapıldı. Sadâreti dönemindeki en önemli olay, kendisinin onayı alınmadan Rusya'ya yapılan saldırı sonucu Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesidir.

Said Halim Paşa, 24 Ekim 1915'te Talat Bey'in hükümet içinde nüfuzunu güçlendirmek için yaptığı baskı sonucunda Hariciye Nazırlığı'ndan istifa etti. Boşalan nezarete Meclis-i Mebusan reisi Halil Bey getirildi. Bu gelişmenin ardından sadâreti göstermelik hale geldi. 15 Ekim 1915'te Hariciye nâzırlığından istifa edince yerine Halil Bey (Menteşe) getirildi.

Dört yıl süren (1914 - 1918) I. Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı Devleti'nde İttihat ve Terakki hükümetleri olarak değerlendirilen başta Said Halim Paşa ile Talat Paşa hükümetleri ve İttihat ve Terakki'nin artçı kabinesi olarak değerlendirilen İzzet Paşa Hükümeti görev yaptı.

Said Halim Paşa, İttihat ve Terakkî'nin 1913 ve 1916'da yapılan kongrelerinde teşkilâtın genel başkanlığına seçildi. Ancak teşkilâtın başkan vekili ve kendi kabinesinin Dâhiliye nâzırı olan Talat Bey'le aralarının gittikçe açılması neticesinde daha önce de çekilmek istediği, ancak padişahın ricasıyla devam etmek zorunda kaldığı sadâret makamından rahatsızlığını ileri sürerek ayrıldı (3 Şubat 1917). Said Halim Paşa'nın sadaret müddeti 3 sene, 7 ay ve 21 gün sürdü.

Said Halim Paşa'nın sadaret döneminin yarısından fazlası I. Dünya Savaşı devresinde geçer. Hükümetin Türkiye'yi sebepsiz ve vakitsiz savaşa soktuğu ileri sürülürse de Paşa bu isnatları kabul etmez. Nitekim "Türkiye'nin Harb-i Umumi'ye İştirakindeki Sebepler" başlığı ile Sebilürreşad dergisinde ölümünden sonra bir bölümünün yayınlandığı hatıralarında şu hususları gündeme getirmektedir: Sevr Muahedenamesi ile yağma ve talan edilen "Türk mevcudiyet-i milliyesinin silaha sarılarak müdafa'a edilmesi mecburiyet-i kat'isinden şüphe edilemiyorsa" 1914'te de büyük harbe Türkiye'yi iştirak ettiren sebeplerin meşruluğundan şüphe edilemeyeceğini belirtmektedir. Paşa, Rusya'nın ve diğer İtilaf Devletleri'nin Türkiye için besledikleri menfi niyetlerin yeni olmadığını, özellikle Osmanlı Devleti'nin harbe

girdikten sonra doğmadığına dikkat çekmektedir. Onların Osmanlı Devletini dağıtma, parçalama ve Türk'ü tarih sahnesinden silme siyasetlerinin Cihan Harbini doğuran sebeplerin en önemlisi olduğu gibi, “bugün devam edilen muharebenin-İstiklal Harbi'nin de sebebidirler” demiştir.

Said Halim Paşa, eğer Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşında ve Türk Milleti'nin İstiklal Harbinde üzerine düşen ağır vazifeyi yapmaktan kaçınınsaydı, kendi izmihlaline bizzat kendisi iştirak etmiş olacağını söylemektedir.

Yine Paşa; “Eğer Türk Milleti bugün – İstiklal Harbinde-hala mücadele edebiliyor ve Cenab-ı Hakk'ın inayeti muazzez ve mübeccel evlatlarının havarık-ı fedakariyesi ile kendisine hür ve mümin bir ati temin edebiliyorsa bu sırf 1914'de kendisine terettüp eden vazife-i ulviyeyi idrak ederek mücadele edeceği kuvvetlerin büyüklüğü önünde bir ictinab ve tereddüt” göstermeden mücadele etmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir.

Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti'nin vakitsiz harbe girmesi meselesi üzerinde de durmaktadır. O, Osmanlı Devleti'nin vakitsiz harbe girdiğini kabul etmekle beraber, bunun “harb-i umumide takib etmiş olduğu istikametini yanlışlığını” göstermediğini, ancak bu konuda “takip ettiği siyasetin... layıkıyla tatbik edilemediğini gösterir” demektedir. Yine “Türkiye'nin” Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kalmasının mümkün olmadığını çünkü devletin istiklal ve istikbalini temin edemeyeceği hakikatini anladığını ve tehlikenin büyüklüğünü hissettiği için harbe girdiğini ifade etmektedir. Devlet'in tarafsız kalması halinde alçakça bir ölümü tercih etmek durumunda kalacağını yazmaktadır.

Said Halim Paşa, sadrazamlıktan ayrıldıktan sonra ayan üyeliği görevine devam etti. İttihat ve Terakki Partisi'nin 1917 yılı kongresinde merkez-i umumi üyeliğine seçilerek bu parti ile olan bağlarını koparmadı. Yalısına çekilerek Osmanlı toplumunun meselelerine çare bulmak için eserler yazmaya devam etti.

Mondros Mütarekesi'nden sonra savaş ve “Ermeni kırımını” sorumlusu iddiasıyla Dîvân-ı Âlî'ye verildi. 10 Mart 1919'da tevkif edilerek Bekirağa Bölüğü'ne konuldu. Bu sırada Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından ziyaret edildi. Paşa, Dîvân-ı Harb-ı Örfî'de yargılandı. 28 Mayıs 1919'da İngilizler tarafından önce Mondros'a, ardından Malta'ya sürüldü. Malta'da Polverista esir kampında tutuldu. 144 arkadaşıyla birlikte savaş sorumlusu ve “Ermeni kırımını”yla ilgili olarak müttefik mahkemelerinde yargılanmak istendiyse de suç işlediğine dair bir delil bulunamadığından 29 Nisan 1921'de Malta'da serbest bırakıldı. İstanbul'a dönme isteği sakıncalı görülüp reddedildi. İngiliz işgali altındaki Mısır'a da gidemediğinden Roma'da bir konak kiralayıp oraya yerleşti. 6 Aralık 1921'de konağın önünde Ermeni Arşavir Şıracıyan tarafından öldürüldü. Naaşı 26 Ocak 1922'de İstanbul'a getirildi ve 29 Ocak 1922'de cenaze namazı Ayasofya Camii'nde ikinci namazına müteakip kılınarak Sultan II. Mahmut Türbesi bahçesindeki babasının mezarının yanına gömüldü.

Çok okuyan, geniş kültür sahibi bir devlet adamı olan Said Halim Paşa kibar, alçak gönüllü, iyi ahlâklı, nazik ve dürüst bir kişi olarak tanınmıştır. İttihat ve Terakkî Cemiyeti içindeki aşırılıkları frenleyen ve özellikle Enver Paşa ile Cemal Paşa'yı denge halinde tutan bir siyaset gütmüştür. Cemiyetin önde gelenlerinin saygısızlıklarına karşı Sultan Reşad'ın yanında yer almıştır.

Nitekim Mareşal Liman von Sanders hatıralarında bu konuda şunları yazmıştır:

“Türklerin en büyük makam sahibi olan Sadrazam Prens Said Halim Paşa, şahsında bir Asya büyüğü ile modern bir diplomatın vasıflarını topluyordu. Sadrazam diğer bütün nâzırlar gibi mükemmel Fransızca konuşuyordu ve gayet nâzik bir kişiydi. Kısa boylu ve çok hareketli olan Sadrazam, sonradan tam bir devlet adamı olduğunu ispat etmiştir. Genç Türklerin (İttihat ve Terakkinin) genellikle haddini aşan emellerini, 1917 Şubat'ında görevi bırakmaya mecbur olduğu zamana kadar büyük bir dirayetle dizginlemeye muvaffak olmuştur”.

Siyasî şahsiyetiyle birlikte mütefekkir kişiliği de büyük önem taşıyan ve İslâmcılık akımının en önemli fikir önderlerinden biri olan Said Halim Paşa, Batı medeniyetini ve sosyal hayatını yakından tanınmasına rağmen kendi kültür ve medeniyetine bağlı aydın bir fikir adamı olarak kalmıştır.

Said Halim Paşanın en önemli vasfı “kuvvetli bir muhâkemeye, feyyaz bir irfana malik” ve “re’s-i mütefekkir” yani *düşünen bir kafa* olmasıydı. Kendisine mahsus bir düşünce tarzı vardır. Daha doğrusu başkasının kafasıyla düşünmezdi. Onun eserlerindeki fikirler basit, alışagelmış değerlendirmeler değildir. Eserleri hacim olarak küçük olmakla birlikte insanı tefekküre sevk eden büyük bir düşünce mahsulü ürünlerdir. Büyük meseleleri başarıyla çözümlenerek ortaya orijinal fikirler koydu.

Çöküş dönemi Osmanlı devlet ve fikir adamlarının en önemlilerinden biri olan Said Halim Paşa, [Malta’daki sürgün](#) hayatı dışında sıkıntı çekmedi.

Said Halim Paşa, düşüncesinin tabii bir sonucu olarak Mustafa Kemal’in Anadolu’da emperyalizme karşı vermiş olduğu Milli Mücadele Hareketini sonradan değil, başından beri açıkça destekleyen bir şahsiyet olduğu ve kardeşi Abbas Halim Paşa’nın bu harekete maddi yardımlarda bulunduğu kendisine ait 1921 tarihli mektuplardan anlaşılmaktadır.

Ermeni terörist Şıracıyan’ın itiraflarından anlaşıldığına göre; Said Halim Paşa, İtalyan Milli Bankaları’ndan 2 milyon sterlin borç para bularak, Mustafa Kemal’e sevk edilmek üzere silah alacaktı. Bu konuda İtalyan Bankalarıyla 6 Aralık 1921’de Said Halim Paşa kontrat imzalayacağından, Şıracıyan acele davranarak bir gün öncesinde Paşa’yı öldürdüğünü açıklamaktadır.

Said Halim Paşa’nın genellikle Mehmed imzasıyla kaleme aldığı sekiz kitabı yanında hâtıraları, mektupları ve Dîvân-ı Âlî’nin sorularına yazılı olarak verdiği cevaplar bulunmaktadır. Kitapları hacimli olmamakla beraber derin muhtevaya sahiptir. 1. Taassub. 2. Mukallitliklerimiz (1911, 1914). 3. Meşrutiyet (1911). 4. Buhrân-ı İçtimâîmiz. 5. Buhrân-ı Fikrîmiz. 6. İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîye. 7. İslâmlaşmak. Said Halim Paşa’nın bu yedi risâlesi 1919’da 183 sayfadan oluşan bir kitapta toplanarak *Buhranlarımız* adıyla basılmıştır. 8. *İslâmda Teşkilât-ı Siyâsiyye*: Said Halim Paşa, Malta’da sürgünde iken yazdığı bu eser 1921’de Roma’da “Les Instituons Politiques dans la Société Musulmane” adıyla, Fransızca olarak neşredilmiştir. Eser, Mehmed Akif tarafından Fransızcadan Türkçeye tercüme edilerek *Sebilürreşâd’ın* Ankara’da çıkan sayılarında 1922 yılının Şubat-Mayıs aylarında “İslâmda Teşkilât-ı Siyâsiye” adıyla tefrika edilmiştir. 9. *Mektupları*: Said Halim Paşa, Malta’da sürgünde iken Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Thomas Woodrom Wilson, İngiltere Başbakanı Loyd George ve Fransa Başkanı Clemencea’ya otuz sekiz sayfalık birer mektup göndermişti. 10. *Hatıraları*: Said Halim Paşa siyasi hatıralarını kaleme almış, ancak bunları şahadeti dolayısıyla tamamlayamamıştır. Onun hatıralarından bir bölümü Sebilürreşâd dergisinin 29 Haziran 1922 tarihli sayısında “Türkiye’nin Harb-i Umumiye İştirakindeki Sebepler” başlığı ile yayınlanmıştır. Mevcut hatıraların tamamı 2000 yılında İsis Yayınevi tarafından İstanbul’da Fransızca olarak *L’Empire Ottoman et la Guerre Mondiale (Osmanlı İmparatorluğu ve Harb-i Umumi)* adıyla 117 sayfadan oluşan bir kitap olarak yayınlandı. 2019 yılında Fatih Yücel tarafından Türkçeye tercüme edilerek Kronik Yayınları arasında *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı* adıyla neşredilmiştir. 11. *Dîvân-ı Âlî Suallerine Yazılı Olarak Verilen Cevaplar*. 12. “Pan-İslamisme” (*İslamcılık*): Ahmet Şeyhun, Paşa’nın daktilo edilmiş halde sayfa sayısını belirtmeden “Pan-İslamisme” (*İslamcılık*) adlı bir eserinin olduğunu yazmaktadır.

Said Halim Paşa, çöküş yıllarında öne çıkan İslâmcı düşünürlerin baş temsilcilerinden biri olarak tanınmıştır. İslamcılar

içinde muhafazakâr olarak değerlendirilen nadir kişilerden biridir. O aynı zamanda İslamcılık fikir hareketinin teorisyeni (ideologu) idi.

Said Halim Paşa, basılı eserlerinde “İslamcılık” yerine aynı anlama gelen “İslamlaşmak” tabirini kullanmıştır. “İslamlaşma”, “İslamlaşmak”tan başka “Vahdet-i İslamiyye” ve “İslami tesanüt” (İslam birliği) kavramlarını da kullandığı görülmektedir. Yine *Hatıraları*’nda “İslamisme” terimini “İslâm” ve “İslâmlık” anlamında kullandığı tespit edilmektedir.

Paşa’ya göre, “İslamlaşmak” demek , “İslamiyet’in inanç, ahlak, yaşayış ve siyasete ait esaslarının tam olarak” uygulanması demektir. Bu uygulama, o esasların zaman ve çevrenin gereksinimlerine en uygun bir şekilde yorumlanmasından sonra yapılmalıdır. Müslüman olduğunu söyleyen kişinin kabul etmiş bulunduğu dinin ilkelerine göre hissetmesi, düşünmesi ve hareket etmesi gerekir. Kişi, İslam’ın ahlak, toplum ve siyaset prensiplerine kendini tümüyle uydurmadıkça, yalnız Müslüman olduğunu söylemesi, ona bir şey kazandırmaz ve onu hiçbir şekilde mutlu edemez

Said Halim Paşa’nın, sosyolojik kavramlardan *sosyal dayanışma, ekonomik ve sosyal tekâmül, sosyal değişme, batılılaşma, modernleşme, kültür yabancılaşması, toplumsal çözülme ve kurtuluş* gibi kavramları kullanarak İslam dünyasının meselelerine çözüm getirmeye çalıştığı görülmektedir.

Paşa’nın kullandığı önemli sosyolojik kavramdan biri *tesanüt* kavramıdır. Bu kavramı İslamî ve millî tesanüt olarak iki çerçevede ve iç içe ele alarak değerlendirmektedir.

Said Halim Paşa *tekâmül* kavramına büyük önem vererek bu kavramı sosyal ve ekonomik tekâmül olmak üzere iki yönüyle ele almaktadır. Sosyal tekâmül ahlaki olgunlaşma, ekonomik tekâmül de daha ziyade teknolojik gelişme ve maddi terakki anlamında kullanılmaktadır. Sosyal tekâmülün diğer bir unsuru olarak siyasi tekâmül görmek, milletin sosyal ve siyasi hayata serbestçe katılmasını siyasî tekâmülün ön şartı olarak değerlendirmektedir.

Said Halim Paşa, İslam toplumlarında görülen yenileşme ve modernleşme gayretlerini milli ve manevi değerlere bağlı kalarak kapsamlı ve kalıcı bir değişim olarak gerçekleşmesini istemektedir. Batı medeniyetini yalnız teknolojik ve maddi ilerlemeden ibaret saymaktadır. *Modernleşmeyi* de milletin kendi kültürünü yenileyip geliştirmesi olarak düşünmektedir. Batı’yı taklit ve Batılıların sosyal ve siyasi kurumlarının aynen alınması gibi bir değişimi kabul etmemekte buna şiddetle karşı çıkmaktadır. Çünkü İslamiyet’in insanlara dinin yanında, bir de dünya görüşü sunduğunu kabul etmektedir. Batıdan ancak teknik ve ilmi metotların alınabileceğini belirtmektedir. Her medeniyetin kendi teşkilatlarını kendisinin oluşturabileceğini ve müesseselere bu şekilde kendi damgasını ancak kendisinin vurabileceğini söylemektedir. Medeniyetler arasında teknolojik geçişlerin olabileceğini, yoksa müesseselerle ilgili geçişlerin sağlıklı olmayacağına dikkat çekmektedir. Taklit ve ıktibasçılığın bir toplumun ayağa kalkmasına, iç dinamiklerini harekete geçirmesine ön ayak olamayacağını vurgulamaktadır.

Said Halim Paşa, hâkim Batı ahlak ve siyaset anlayışına karşı dönemin düşünürleri gibi savunmacı bir yaklaşım sergilememektedir. O, Batı’nın tarihini ve sosyolojik gerçekliğini bilerek hareket etmemizi, Batı’ya karşı herhangi bir kompleks içine girmememizi ve Batı’dan alınabilecek düşünce ve müesseseleri iyi analiz etmemizi ve alınacak şeyleri millileştirmemizi işaret etmektedir.

Paşa, *kültür yabancılaşması* olayını ilk defa ortaya atan kişi olarak kabul edilmektedir. O, Batı medeniyetini tanımayan Batıcı aydınların, kendi toplumuna da yabancı olacağını belirtmektedir. Kendi toplumunun kültürünü ve medeniyetini

tanımayanların kendileri dışındaki şeyleri bilmeleri onları fikren göçe ve ruhen de uyruk değiştirmeye sevk edeceğini düşünmektedir.

İslam toplumunda din-devlet-toplum ilişkisinin, dolayısıyla fert-toplum-devlet uzlaşmasının nasıl tesis edileceği hususunda İslam'ın inanç temelini esas alınması gerektiğini ifade eden Said Halim Paşa, bu inanç temeli üzerine ahlaki ve sosyal yapıyı koyarken, devleti de sosyal yapının belirlediği siyasî bir yapılanma olarak görmektedir.

Said Halim Paşa ülke sorunlarından uzak olmayan, toplumsal şartların belirleyiciliğine dikkat çeken düşünceleri ile isabetli yaklaşımlarda bulunmaktadır. O, kurtuluş ve ilerleme yolunda İslam esaslarının zamanın şartlarına ve çağın sorunlarına cevap verecek şekilde, yani içtihat pratiğinin yeniden başlatılarak, yorumlanmasını teklif etmektedir.

Said Halim Paşa'ya göre fıkıh ilmi; "sosyal ve ahlaki ilimler sahasında, insan düşüncesinin ortaya koyabildiği en mühim ve en mükemmel müessesedir, Fizik ilimleri sahasında deney metodu ne ise, sosyal ve ahlaki ilimler için de fıkıh odur". Said Halim Paşa'nın fıkıh anlayışı; Cemaleddin Efgani ve Mısır'daki Abduh ve takipçileri ile aynı değildi. Nitekim Abduh gibi Mısır modernistlerinin İslamı savunma İslam'ın özsel yeterliliğinden duydukları şüpheden dolayı iken, Said Halim Paşa da "İslamı, özsel olarak mükemmel kabul ediyordu, eleştirisi mükemmel olan bu dinin uygulanmasının önündeki engellere ve koşullara yönelikti".

Said Halim Paşa, İslam'ın siyasi, sosyal ve ilmi boyutunu ön plana çıkarırken, diğer İslamcı aydınlar genelde Batının kültürel ve ahlaki taarruzlarına karşı manevi değerlerle savunma durumunda kalmaktadırlar.

O, bir toplumun değişim yönünü belirleyen asıl unsurların yine o toplumun kendi kaynaklarında aranması gerektiği tespitini yaparak yerli bir düşünür olduğunu ortaya koymaktadır.

Said Halim Paşa, İslamcılık fikir hareketi içinde farklı bir yeri ve ağırlığı olan bir düşünürdür. Nitekim "İslamlaşmak" kavramını en açık ve anlaşılır bir şekilde tarif eden ve açıklayan odur. Fikirleri, günlük olayların getirdiği "kavgacı" yaklaşımından uzak, derin bir bakış ve tahlilci bir zihnin ürünleridir. Devlet adamlığı tecrübesi ve olaylara belli bir perspektiften bakabilme yeteneği onu diğer İslamcılardan ayıran önemli özelliğidir.

O "düşünen bir kafa" idi. Kendisine mahsus bir düşünce tarzı vardı. Daha doğrusu başkasının kafası ile düşünmezdi. Sosyolojik bir bakış açısıyla, olayların nedenine, niçinine, nasıllığına ilişkin yaklaşımı ve teklif ettiği çözümler diğer İslamcılara nazaran daha genel bir nitelik ve evrensellik taşımaktadır.

Said Halim Paşa, İslami olmayan gayelerle bireylerin ve toplumun İslamlaşamayacağını, "bütün İslamcılara öncü olarak" İslamlaşan "birey ve Devlet, o kimse ve o teşekküldür ki, siyasi olduğu kadar sosyal bütün hak ve görevlerini, rejimini, hürriyet ve adaleti İslami prensiplerden çıkaracaktır. Bu prensipler ise bizzat İslam akidelerinden, inanç sisteminden doğmaktadır". Böylece birey de, millet de Devlet de "şuurlarını tezatlarla" kaptırmayacak ve sonuç itibarıyla bocalamayacaklar. Doğu, Batı, Fransız, İngiliz hayranlıkları içinde aşağılık duygusuna düşmeyeceklerdir.

Osmanlı toplumundaki İslamcıların büyük bir çoğunluğu II. Meşrutiyet, Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan'ın kurulması ve diğer kanunlaştırma hareketlerini desteklerken ve bunlara şer'i dayanaklar bulmaya çalışırken, Said Halim Paşa belirtilen kurum ve kavramların Osmanlı toplumuna yabancı olduğunu ve Müslüman milletlerin Batı'dan beğenip alacağı bir şey olmadığını net bir şekilde ifade etmiş ve bu görüşünü yaptığı sosyolojik tahlillerle savunmuştur. Bu yönüyle muhafazakâr bir İslamcı düşünür olarak öne çıkmıştır. O, aynı zamanda bir kültür milliyetçisidir.

Yine Paşa, "Osmanlılarda sınıf olmadığı için demokrasi, meclis ve senato gibi kurumların bütünüyle oturamayacağını,

feminist hareketin karşılığında İslam'da kadın haklarından bahsetmenin abes olduğunu, hürriyet, eşitlik gibi herkesin bel bağladığı terimlerin İslam'daki manalarının ayrı olduğunu" söylemiştir.

Kadın-erkek ilişkileri dönemin tartışma konularından olarak paşanın da önemseydiği meselelerden biridir ve bu iki cins arasındaki eşitliğe, kadın hakları, kadın hürriyeti ve feminizim gibi akımlara karşıdır. Paşaya göre hiçbir medeniyetin kadın hürriyetiyle başlamadığına vurgu yapar. Bu akımların takdir ve teşvik edilmesi gereken ulvî bir iş olduğu zannıyla revaç bulduğunu belirtir. Said Halim Paşa bunun yanlışlığını vurgular. Toplumun geri kalmışlığının başka sebepleri olduğuna değinir ve asıl etkenin eğitimdeki zafiyetten kaynaklandığını tespit eder.

Said Halim Paşa, hürriyet ve eşitlik kavramlarına İslami perspektiften yeni açılımlar getirerek, bunların İslam toplumunda Batı'da olduğu gibi olumsuzluk ve karışıklık ifade etmediğini belirtmiştir. Paşa, Muhammed İktbal'in deyimi ile "hürriyet, eşitlik ve dayanışmanın esas hakikatlerini yeniden keşfetme"ye çalışmıştır.

Said Halim Paşa, Batıyı en iyi tanıyan düşünür olarak İslam dünyasının "özgün bir medeniyet inşası için" toplumun bütünüyle İslamlaşmasının dışında başka bir kurtuluş yolunun olmadığını, İslamlaşmayı sağlayacak en önemli dinamiğin de eğitim olduğunu ve bu yüzden çocukların ve gençlerin eğitime büyük önem verilmesini istemiştir. "Özgün bir medeniyet inşasıyla topyekûn İslamlaşma arasında tam bir sebep- sonuç ilişkisi bulunduğunu belirtmekte, buna karşılık geri kalmışlığın bir sebebi olarak gördüğü skolâstik zihniyeti" eleştirmektedir.

Son dönem fikir hareketleri üzerinde çalışanlar, Said Halim Paşa'nın da içinde olduğu ve başını çektiği, İslam dünyasının sorunlarını "felsefi ve sosyolojik açıdan" irdeleyip fikir geliştiren İslamcıların "meseleye daha gerçekçi ve çözüm getirici olarak yaklaştıklarını" belirtmektedirler.

Said Halim Paşa'nın diğer önemli bir özelliği, "İslami yönetim şeklini çağdaş terimlerle ifade eden ilk başarılı çalışmayı" *İslam'da Teşkilat-ı Siyasiye* eseriyle ortaya koymasındadır. Bu çalışmayla ayrıntılara girmeden ideal bir İslami devlet modelinin genel esaslarını çizdiği ve Cumhuriyet'e taraftar olduğu ortaya çıkmaktadır.

Said Halim Paşa, önerdiği siyasal sistemde; yürütme görevini devlet başkanı ağırlıklı olarak düşünmekte olup, devlet başkanının ve meclisi oluşturan milletvekillerinin millet tarafından seçilmesini, meclisin yalnız devlet başkanını dolayısıyla hükümeti denetleme görevinin bulunmasını, kanunların da İslam hukukuna vakıf bir hukukçular heyeti tarafından yapılmasını istediği ortaya çıkmaktadır.

Said Halim Paşa, "öngördüğü hükümet sisteminde, günümüz demokrasilerinde ve etkili yönetimlerde vazgeçilmez bir unsur olarak kabul edilen güçlerin birbirinden ayrılmasına ve birbirini denetlemesine büyük önem vermiş hatta bunu yaşamsal düzeyde gerekli bulmuştur. Bu vurgusu çok anlamlı ve değerlidir".

Paşa'nın geliştirdiği hükümet sistemini, başkanlık ya da parlamenter hükümet sistemi olarak değerlendirmenin mümkün olmadığı, "her iki sistemin de bazı özelliklerini içinde barındıran" özgün bir sistem olduğu belirtilmektedir. Ancak Said Halim Paşa'nın "*başkanlık*" meselesini İslâmî çerçevede ele aldığı ve öngördüğü sistemin başkanlık sistemine daha yakın olduğu söylenebilir.

Said Halim Paşa'nın eserleri; "Türk düşünce tarihinin XX. yüzyıl başlarındaki en parlak metinleri arasında yer" almaktadır.

Said Halim Paşa'yı büyük ve farklı kılan husus; Onun "bilgi ile iman, marifet ile ihlâsın terkibine dayalı istikameti"ydi. Bilgi ve marifetten kasıt, onun bir taraftan yerli-İslâmî ve rakip Batılı kültüre eşit vukûfu, kaynak ve hedef dünyaları

hakıyla tanınması, diğer taraftan tefekkür ile tecrübeyi terkiibinden kaynaklanan fikrî sağlamlık ve tutarlılığı, iman ve ihlâstan kasıt ise İslâm'a yürekten bağlılığıdır. O da bunalımdan çıkış için eserlerinde sürekli Müslüman avam ve havassı kendi hâiz olduğu bu özellikleri kazanmaya" çağırmasıdır.

Said Halim Paşa'nın günümüzde yeterince tanınmamasının nedenlerinden biri olarak; "Onu okuyup bugün onun fikirlerinden istifade etmeyi öngören bir zihinle bakmak meşakkatli bir iş.." olmasından kaynaklandığı ifade edilmektedir.

Said Halim Paşa, ilk eserlerinde II. Abdülhamid'i istibdatçı ve idaresini de istibdat dönemi olarak değerlendirir. Paşa, Malta'da esaret hayatı yaşarken 1920'de telif ettiği *Hatıraları*'nın "Türkiye ve Hilafet" bölümünde II. Abdülhamid'in hilafet politikasını takdirle karşılamaktadır. Bu konuda şu önemli tespitte bulunmaktadır: "İslâmî çepeçevre sarmış olan uyuşukluktan kurtarma başarısı Abdülhamid'e aittir". "Müslüman âlemi, onun boyun eğmeyen direnişinde büyük bir itminan ve bir daha sönmeyecek olan bir cesaret kaynağı bulmuştu".

Paşa, "halifeliğin bağımsızlığını sağlamak amacını güden maddî güç ve kuvvetin varlığı bu yüce görevin icrası için temel şart" olduğunu belirtmektedir. Yine Paşa, "Kur'an'ın, liyakatin üstünlüğünü" esas aldığını ifade etmektedir. Hilafetin Osmanlı'ya geçişini belirleyen şeyin "kuvvet" olduğuna dikkat çekmektedir. Said Halim Paşa, bu durumun "hilafet makamının işgali konusunda 'en güçlü Müslüman devlet' teorisini veya daha doğru bir ifadeyle doktrininin doğruluğunu ve bunun, 'Hz. Peygamber'in neslinden olmak'tan daha geçerli olduğunu ispat" ettiğini belirtmekte ve hilafetin Türklerin hakkı olduğunu vurgulamaktadır.

Said Halim Paşa'nın, *Hatıraları*'nda Mustafa Kemal Atatürk ile ilgili tespitleri de büyük önem taşımaktadır. Bu konudaki tespit ve görüşleri şöyledir:

"Mustafa Kemal her şeyden önce bir önderdir ve insanları peşinden sürüklemektedir. İmtiyazlı bazı kişilerin sayesinde, diğerleri üzerinde kuvvetli tesirler tesis ettiği gizemli ihsana sahiptir. Bugün bütün Türkiye, bu büyük adamın etkisi altındadır. Daha bariz vasıflarıysa, çelik gibi güçlü bir kararlılık, ileri görüşlülük, durumun ruhî suretini kavrama ve ondan istifade etme çevikliği, şartlara göre gözü peklik ve ihtiyat, canlı ve derin ama aynı zamanda bilmediklerini tahmin etmesini de sağlayan bir zekâ, zihnî atiklik, ender bulunan iddia ve ispat melekesi, en son olaraksa, eşsiz bir hareket kabiliyeti. Aslına bakılırsa, O, asker olduğu kadar siyaset adamı olarak da birinci sınıf bir taktik uzmanıdır. Son derece azimli ve zafere susamış Mustafa Kemal, mertebesinin durmadan yükselmesini sağlayan şahsiyetinin bu iki baskın vasfında, bıkmak nedir bilmeyen bir faaliyet ve tükenmez bir kuvveti birlikte barındırmaktadır. Bu şahıs, hiçbir zaman yorulmaz, hiçbir zaman yılmaz. Biz, onun hareketlerinin zarar verdiği kişiler arasında değiliz. Şimdiye kadar vatan kazanmıştır. Millî bir önder olarak azim ve vatanseverliğinin onu nereye kadar götüreceğini ise gelecek gösterecektir" (Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı, s. 71-72).

Said Halim Paşa'nın fikirlerinin olgunlaşmasında Tunuslu Hayrettin Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa'nın fikirlerinin kısmen etkili olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir. Nitekim kimi fikirlerinin özellikle de hürriyet, eşitlik, adalet terimleri üzerinde durması ve Batılılaşmaya tavır alışı bu iki düşünürün fikirleriyle paralellik gösterdiği görülmektedir. Ayrıca Koçi Bey ve Namık Kemal'den etkilendiği belirtilmektedir. Paşa'nın siyaset ahlakı görüşlerinde de Farabi, Gazali, İbn-i Haldun, Koçi Bey ve Kınalızade Ali'nin tesirlerinin olduğu ifade edilmektedir.

Said Halim Paşa ile paralel fikirler ileri süren, alıntılar yapan, atıflarda bulunup görüşlerini eleştirmeyen düşünürlerin Paşa'dan etkilendiği düşünülmektedir. Bunların başında da Mehmed Akif Ersoy, Eşref Edip Fergan, Muhammet İkbâl,

Marmaduke W. Pickthall, Meryem Cemile, Mümtaz Turhan, Sezai Karakoç, Cemil Meriç, Erol Güngör, Taha Akyol, Süleyman Hayri Bolay ve İsmet Özel gelmektedir. İslamcılık düşüncesinin teorisyeni olarak kabul ettiğimiz Said Halim Paşa, İslam dünyasının en büyük mütefekkirlerinden olup, bu dünyaya “akıl hocalığı” yapacak düzeyde geniş bir kültüre, İslami bilgi donanımına ve idari tecrübeye sahip bulunuyordu.

Mehmet Hanefi BOSTAN

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 2720/203949, 259105.

Dâhiliye Sicili Ahval Komisyonu Defterleri (DH. SAİD.d), Defter No: 25, 26.

Dâhiliye Memur Sicil Zarfları (DH. SAİD. MEM), No: 27/13.

İrade-Dâhiliye, No: 42777, 84856, 85010, 87781, 99867.

İrade-Dosya Tasnifi, No: 4/760, 2428, 2604, 2628, 5/5157, 5159.

İrade, Mısır (İ. MTZ), 32/1829.

İrade-i Seniyye, No: 941, 1303/a-c.

İrade-Taltifât Dairesi, Hazine-i Evrak, No: 97, 333.

Şura-yı Devlet Sicilleri (ŞD. SAİD), No: 19/17.

Yıldız Arşivi, Hususi Maruzat (Y.A. HUS.), 497/32.

Yıldız Arşivi, Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), 50/86.

Yıldız Arşivi, Yıldız Perakende Zaptiye Nezareti Maruzatı (Y. PRK.ZB), 11/5.

Kitap ve Makaleler

ADİL, Abdurrahman, “Said Halim Paşa”, **Tevhid-i Efkâr**, S 231-3259, İstanbul 1921, s.2.

AĞIRMAN, Ferhat, **Said Halim Paşa - Yaşadığı Dönem ve Düşünceleri**, Pınar Yayınları. İstanbul 2022.

AĞIRMAN, Ferhat, “İslâmcı Bir Düşünür Olarak Said Halim Paşa’da Milliyetçi Yaklaşımlar”, **TYB Akademi**, S 3, Ankara 2011, s.27-43.

AKIN, Mahmut H, “Said Halim Paşa Düşüncesinde Yerlilik Meselesi”, **TYB Akademi**, S 3, Ankara 2011, s.141-149.

AKSU, Hasan, **Osmanlı Basınında Said Halim Paşa Suikastı**, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2018.

AKYOL, Aygün, “Bir Yenileşme Hareketi Olarak İslamcılık ve Analizi -Said Halim Paşa Merkezli Bir İnceleme”, **II. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi (26-28 Ekim 2017 Kütahya) Bildiriler Kitabı**, Dumlupınar Üniversitesi ve

Eğitimci Kamu alışanları Sendikası Yayını, Kütahya 2018, s.241-262.

ALBAYRAK, şeref, **Tanzimat Aydınları ve Said Halim Paşa'da Medeniyet Algısı**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2019.

ALPEREN, Abdullah, **Sosyolojik Açıdan Türkiye'de İşlam ve Modernleşme**, Karahan Kitabevi, Adana 2003.

ALTIPARMAK, Ömer Faruk, ALTIPARMAK, Cüneyt, "Said Halim Paşa Düşüncesi Üzerine Bir Derkenar", **TYB Akademi**, S 3, Ankara 2011, s.195-204.

ARTUÇ, Nevzat, **Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

AYVAZOĞLU, Beşir, "Mehmed Ākif'in Prens Dostları", **Türk Edebiyatı**, S 458, İstanbul 2011, s.56-61.

AYVAZOĞLU, Beşir, "Üsküdarlı Hânende Nedim Bey Nâm-ı Diğer 'Boğaziçi Bülbülü'", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X (19-20-21 Ekim 2018) - Bildiriler**, Cilt III, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2019, s.155-171.

AYVAZOĞLU, Beşir, "ölde Av ve Said Halim Paşa", <https://www.karar.com/yazarlar/besir-ayvazoglu/colde-av-ve-said-halim-pasa-9133> (Erişim tarihi: 01.02.2021), İstanbul 2019, s.4.

BABACAN, Hasan, **Mehmed Talât Paşa 1874-1921**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

BEKİROĞLU, Halit, **Said Halim Paşa ve Siyaset Ahlâkı**, İlke Yayıncılık, İstanbul 2015.

BEşER, Ali Haydar, "Said Halim Paşa'nın Düşünce Dünyası ve İktisadi Meselelere Bakışı", **Kırkırelili Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C II, S 1, Kırkırelili 2013, s.11-23.

BİLİCAN, Ertuğrul, **Said Halim Paşa'da Doğu - Batı Sorunu**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

BİRSEL, Salâh, **Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu**, Sel Yayıncılık, İstanbul 2002.

BOSTAN, M. Hanefi, **Bir İşlamcı Düşünür Said Halim Paşa**, İrfan Yayınları, İstanbul 1992.

BOSTAN, M. Hanefi, "Sadrazam Said Halim Paşa'nın Ermeni Tehciri İddiası ile Yargılanması ve Öldürülmesi", **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s.385-408.

BOSTAN, M. Hanefi, "Said Halim Paşa'nın Sosyolojik Fikirleri", **Türkiye'de Sosyoloji (İsimler - Eserler)**, C I, Phoenix Yayınları, Ankara 2008, s.69-92.

BOSTAN, M. Hanefi, "Said Halim Paşa", **Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi**, 35. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s.557-560.

BOSTAN, M. Hanefi, "Sadrazam Said Halim Paşa", **TYB Akademi**, S 3, Ankara 2011, s.11-26.

BOSTAN, M. Hanefi, "Said Halim Paşa'da İşlamlaşmak Düşüncesi", **TYB Akademi**, S 3, Ankara 2011, s.81-99.

BOSTAN, M. Hanefi, "Said Halim Paşa ve Fikirleri", **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum**, C VIII, S 22, Ankara 2019, s.53-90.

BOSTAN, M. Hanefi, "Sadrazam Said Halim Paşa'nın Hayatı ve İşlamcılık Fikir Hareketleri İçindeki Yeri", **Said Halim**

Paşa Kitabı - Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

BOSTAN, M. Hanefi, "Said Halim Paşa'ya Göre Eğitim, Kültür, Batılılaşma, Aydın ve Kültür Yabancılaşması", **II. Maarif Kongresi - Bildiriler - Eğitim Bilimleri**, C III, Türk Eğitim - Sen Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2021, s.327-348.

BÖLÜKBAŞI, Rıza Tefvik, **Biraz da Ben Konuşayım**, Haz. Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

BUÇUKCU, Öner, "Osmanlı Devletinin I. Büyük Savaşa Girmesi ve Said Halim Paşa", **Umrans Dergisi**, S 232, İstanbul 2013, s.72-77.

BULANIK, Abdulhalit, **Said Halim Paşa'da Ahlak ve Siyaset**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

BÜLBÜL, Kudret, **Said Halim Paşa**, Kadim Yayınları, Ankara 2006.

BÜLBÜL, Kudret, "Said Halim Paşa'yı Yüzyıl Sonra Yeniden Okumak", **TYB Akademi**, S 3, Ankara 2011, s.125-140.

BÜLBÜL, Kudret, "Sait Halim Paşa: Çağları Aşan Tespitler", **Tezkire**, S 48, Ankara 2014, s.198-224.

"Büyük Bir İslâm Mütefekkeri: Sadr-ı Sâbık Said Halim Paşa Hazretleri ve Eserleri", **Tasvir-i Efkâr**, S 2567, İstanbul 1918, s.1.

CEMAL PAŞA, **Hatıralar**, Selek Yayınları, İstanbul 1959.

CİVELEK, Yasemin, "İttihatçıların İçinde Bir İslâmcı Said Halim Paşa", **Umrans Dergisi**, S 232, İstanbul 2013, s.78-82.

ÇALEN, Mehmet Kaan, "Said Halim Paşa Üzerine Notlar: İslâm Âleminin Gerileme Sebepleri ve Türklerin İslâm Tasavvuru", **Asia Minor Studies**, C 5, S 9, Kilis 2017, s.12-32.

ÇETİN, Halis - YILDIZ, Fatih, **Said Halim Paşa - Meşrutiyet ve Cumhuriyet Arasındaki Son Halka**, Kadim Yayınları, Ankara 2022.

DAĞ, Ahmet, "Said Halim Paşa'nın Siyaset ve Başkanlık Algısı", **Umrans Dergisi**, S 271, İstanbul 2017, s.12-15.

DEĞERALP, Ali, **Meşrutiyet Dönemi Aydınlarında Batılılaşma Tartışmaları**, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2012.

DOĞAN, D. Mehmet, "Said Halim Paşa ve Cahilliklerimiz", **TYB Akademi**, S 3, Ankara 2011, s.7-10.

EMANET, Celal, "İslamlashmaq' Term in Said Halim Pasha", **The Journal of Academic Social Science**, C 5, S 41, 2017, s.269-279.

ERTÜRK, Hüsametdin, **İki Devrin Perde Arkası**, Nşr. Samih Nafiz Tansu, Sebil Yayınevi, İstanbul 1964.

(FERGAN), Eşref Edib, **Mehmed Âkif Hayatı - Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları**, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1960.

(FERGAN), Eşref Edib, "Âlem-i İslâm İçün Pek Büyük Bir Ziyâ", **Sebilürreşad**, S 492, İstanbul 1340, s.256-259.

FİSCHER, A., "Prinz Mehmed Sa'id Halim Pascha's Islamlaschmaq, Türkisch neu Veröffentlicht", **Islamica**, C III, Leipzig 1927, s.391-421.

GENCER, Bedri, "Said Halim Paşa'nın Mekke'ye Giden Yolu", **Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni**, C IX, İnsan Yayınları, İstanbul 2015, s.235-260.

GENCER, Bedri, **İslâm'da Modernleşme (1839-1939)**, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2017.

GÜL, Adnan, **Türk Yenileşme Tarihinde Bir Mütefekkir Olarak Said Halim Paşa ve Batılılaşma Problemi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.

GÜL, Adnan, "Modern Bir Düşünür ve Devlet Adamı Olarak Said Halim Paşa: Hayatı, Eserleri ve Fikirleri", **TYB Akademi**, S 3, Ankara 2011, s.101-124.

GÜLCAN, Sibel, **II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Düşünce Hayatında Said Halim Paşa**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2000.

GÜNDÜZ, Mustafa, "Said Halim Paşa'da 'Medeniyet' Kavramı", **İslami Araştırmalar**, C 21, S 2, Ankara 2010, s.143-150.

İKBAL, Muhammed, **İslam'ın Ruhü**, Çev. E. A., Doğan Güneş Yayınları, İstanbul 1963.

İKBAL, Muhammed, **İslam'da Dini Düşünce'nin Yeniden Doğuşu**, Trc. N. Asrar, Bir Yayıncılık, İstanbul 1984.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, **Son Sadrazamlar**, C IV, Dergah Yayınları, İstanbul 1982.

IŞIK, Vahdettin, "Said Halim Paşa Niçin Yeterince Tanınmıyor?", **İLEM Yıllık**, S 4, İstanbul 2009, s.7-13.

IŞIK, Vahdettin, **Said Halim Paşa - Bir İslah Düşünürünün Hayatı, Düşüncesi ve Eserleri**, Ketebe Yayınları, İstanbul 2020.

KAHRAMAN, Halit Ahmet, "Siyasalın Kurucu unsuru Olarak İslam: Said Halim Paşa'nın Bilim ve Siyaset Felsefesi", **Muhafazakâr Düşünce**, S 62, Ankara 2022, s.243-258.

KAHRAMAN, Kemal, "Sait Halim Paşa'dan Etkilenen Bir İngiliz Yazar ve Düşünür; Marmaduke W. Pickthall", **Vakanüvis**, C VI, S 1, Sakarya 2021, s.260-288.

KARA, İsmail, "Said Halim Paşa'nın Hayatı ve Görüşleri", **Fikir ve Sanatta Hareket**, S 11-12, İstanbul 1980, s.18-23.

KARA, İsmail, "İslam Dünyasının Gerileme Sebepleri", **Fikir ve Sanatta Hareket**, S 14, İstanbul 1980, s.19-24.

KARA, İsmail, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**, C I, Dergah Yayınları, İstanbul 1986.

KARA, İsmail, "Türkiye'de Yalnız İslamcılık Düşüncesi'nin Tam Bir Antolojisi Var", **Nehir**, S 8, İstanbul 1994, s.64-67.

KARAMAN, Hayrettin, "İslamcıların Fıkıh Anlayışı", **Girişim**, S 20, İstanbul 1987, s.22.

KAYA, Gülsen Sevinç, KILINÇ, Ümit, "Kavalalı Hanedanının Millî Saraylar Tablo Koleksiyonu'ndaki İzleri; Gatah Çölü'nde Prens Halim'in Ceylan Avı: Tazı Payı ile Sürre Alayı Adlı Tablolar", **Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi**, S 18, İstanbul 2019, s.70-91.

KAYALI, Kurtuluş, "Said Halim Paşa", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 4. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1986, s.1304-1306.

KORKMAZ, Hüseyin, **Said Halim Paşa'nın Dini ve İçtimai Görüşleri**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994.

(KUNTAY), Mithat Cemal, **Mehmet Akif**, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul 1939.

KURAN, Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğunda İslamcılık Düşüncesinin Gelişmesi", **Türk Kültürü**, C XVII, S 203-204, Ankara 1979, s.275-281.

KURAN, Ercüment, "Türk Düşünce Tarihinde Arap Kültürlü Aydın: Said Halim Paşa", **Türk Arap İlişkileri: Geçmişte Bugün ve Gelecekte I. Uluslararası Konferansı (18-22 Haziran 1979) Bildirileri**, Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara 1980, s.21-25.

KUTAY, Cemal, "Siyasi Sürgün Said Halim Paşa'nın Hatıralarında İmparatorluğumuz ve Birinci Cihan Savaşı", **Sohbetler**, S 16, İstanbul 1970, s.72-96.

KUTLUER, İlhan, "İslamcılık", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 23. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s.65-67.

MENTEŞE, Halil, **Osmanlı Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

MERİÇ, Cemil, "Batılılaşma", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, 1. Cilt, İletişim Yayınlar, İstanbul 1983, s.234-244.

MERYEM, Cemile, **İslâm ve Çağdaş Öncüleri**, Trc. Selahattin Ayaz, Bir Yayıncılık, İstanbul 1986.

NAL, Sabahattin, "Said Halim Paşa'nın Egemenlik Anlayışı ve Öngördüğü Hükümet Sistemi", **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C X, S 1, Malatya 2019, s.144-158.

OKUMUŞ, Muhammed Yasir, "Din ve Yerlilik: Said Halim Paşa'nın Mütekabiliyet Eksenli Meşrutiyet Eleştirisi", **7. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi (Burdur, 9-12 Mayıs 2018) Bildiriler Kitabı, Cilt IV**, İlmî Etüdler Derneği Yayınları, Ankara 2019, s.93-103.

ÖZ, Asım, "Fark Düşünürü ve İslâmıcılık Üzerine Dolaylı Açılımlar", **TYB Akademi**, S 3, Ankara 2011, s.151-174.

ÖZCAN, Azmi, "İslamcılık", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 23. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s.62-65.

ÖZYURT, Cevat, " Said Halim Paşa Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik: Muhafazakâr-Reformcu İslamcılığın Oluşumu", **Muhafazakâr Düşünce**, C X, S 37, Ankara 2013, s.67-102.

ÖZYÜREK, Alperen, "İslamcılık Tartışmaları Ekseninde Said Halim Paşa ve Görüşleri", **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 36, S 1, Bursa 2007, s.37-60.

PEKASİL, Tahir, **Said Halim Paşa'da Toplum ve Siyaset**, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

"Sadrazam Paşa - Terbiyye-i Bedeniyye", **Tasvir-i Efkâr gazetesi**, S 1071, İstanbul 1914, s.3.

Said Halim Paşa, **İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrube-i Kalemîyye**, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334.

Said Halim Paşa, **İslamlaşmak**, Sebilü'rreşad Kütübhanesi Yayınları, Dar'ül- Hilafe 1337.

Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, Şemsi Matbaası, İstanbul 1338.

Said Halim Paşa, “Said Halim Paşa’nın Malta’dan Başkan Vilson, Layd Corc ve Klemansoya Uyarma Mektupları”, **Tarih Sohbetleri**, C VIII, Yay. Cemal Kutay, Sontelgraf Matbaası, İstanbul 1968, s.137-166.

Said Halim Paşa, “Dîvân-ı Âlî Suallerine Yazılı Olarak Verilen Cevaplar”, **Harp Kabineleri’nin İsticvabı**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1933, s.246-333.

Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, Nşr. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 1991.

Said Halim Paşa, **L’Empire Ottoman et la Guerre Mondiale**, İsis Yayınları, İstanbul 2000.

Said Halim Paşa, **Said Halim Paşa-Bütün Eserleri**, Haz. N. Ahmet Özalp, Anka Yayınları, İstanbul 2003.

Said Halim Paşa, “Türkiye ve Hilafet”, Trc. İsmail Taşpınar, **Hilafet Risâleleri**, Haz. İsmail Kara, C IV, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s.391-408.

Said Halim Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı**, Trc. Fatih Yücel, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.

“Said Halim Paşa”, **Tevhid-i Efkâr**, S 186-3214, İstanbul 1921, s.3.

SALA, Bedir, “Said Halim Paşa: Nostalji ve Ütopyaya Mesafeli Bir İslamcı”, **Tezkire**, S 48, Ankara 2014, s.227-240.

SANDERS, Liman von, **Türkiye’de Beş Sene**, Çev. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.

SAYGIN, Alkım, **20. Yüzyıl Türk Düşüncesinde Garbiyatçılık (Oksidentalizm) Üzerine Bir İnceleme**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.

SİMAVİ, Lütfi, **Sultan Mehmed Reşad Han’ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim**, Matbaa-ı Osmaniye, İstanbul 1340.

SOYDAN, Mehmet Rüyan, “Said Halim Paşa’nın Bilinmeyen Eserleri ve Islahatımızın Esasları İsimli Risalesi”, **Türk Edebiyatı**, S 458, İstanbul 2011, s.62-63.

ŞENER, Ömer Faruk, **Geçmişten Günümüze Said Halim Paşa Yalısı**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2019.

ŞENGÜLER, İsmail Hakkı, **Mehmet Akif Külliyyatı**, C VI, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2000.

ŞENLİK, Mehmet, **Said Halim Paşa’da Din-Devlet İlişkisi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1998.

ŞEYHUN, Ahmet, **Said Halim Paşa Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür (1865-1921)**, Trc. Derya Göçer, Everest Yayınları, İstanbul 2010.

ŞEYHUN, Ahmet, “Said Halim Paşa: Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür”, **TYB Akademi**, S 3, Ankara 2011, s.67-80.

ŞIRACIYAN, Arşavir, **Bir Ermeni Teröristin İtirafı**, Trc. Kadri Mustafa Orağlı, Kastaş Yayınları, İstanbul 1997.

ŞİMŞİR, Bilal, **Malta Sürgünleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

UŞAKLIGİL, Halit Ziya, **Saray ve Ötesi**, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul 1981.

TAK, Ahmet, “Said Halim Paşa’nın Muhafazakârlık ve İslamcılık Arasında Sosyolojik Vizyonu”, **Medeniyet Araştırmaları Dergisi**, C V, S 2, İstanbul 2020, s.125-149.

Talat Paşa’nın Hatıraları, Haz. Ekrem Bolayır, Güven Yayınevi, İstanbul 1946.

TUGAY, Emine Fuat, **Bir Aile Üç Asır**, Trc. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

TUNAYA, Tarık Zafer, **İslamcılık Cereyanı**, Baha Matbaası, İstanbul 1962.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, **Görüp İştittiklerim**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1951.

TÜRKYILMAZ, Hilmi, **Said Halim Paşa’da Din ve Batılılaşma**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2003.

YALÇI, Abdurrahman, **Son Dönem Osmanlı Aydınlarında Batıcılık, İslamcılık ve Milliyetçilik**, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2015.

YALMAN, Ahmed Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C I-II, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970.

YILDIRIM, Ömer Ali, “Said Halim Paşa’ya Göre Batılılaşma Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi Olarak “Millîleştirme” Projesi”, **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C II, S 3, Şırnak 2020, s.103-134.

YILDIRIM, Ercan, “İslâmcı Hareketin Özgün Fikir Adamı Said Halim Paşa”, **Umran Dergisi**, S 232, İstanbul 2013, s.60-71.

YILDIZ, M. Cengiz, **Said Halim Paşa’da Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1994.

YILDIZ, M. Cengiz, “Said Halim Paşa’da Üç Tarz-ı Siyaset: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik”, **TYB Akademi**, S 3, Ankara 2011, s.45-66.

YORGANCILAR, Serkan, “Said Halim Paşa’dan Günümüze İslâmcıların Bitmeye Buhranları”, **Umran Dergisi**, S 2008, İstanbul 2012, s.30-45.

29/11/2023 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/said-halim-pasa-1864-1921/?pdf=3393> adresinden erişilmiştir